

آسیب‌شناسی تاریخ شفاهی ایثار و شهادت در تدوین زندگی‌نامه‌ی شهدای پشتیبانی و مهندسی جنگ جهاد

حجت ترشیزی^۱

چکیده

از منظر قرآن کریم، ما باید به موضوعات مثبت و منفی به دید شجره نگاه کنیم؛ بنابراین، تمام موضوعات مثبت با عنوان «شجره‌ی طیبه» باید مطرح شوند که شامل اصل محکم و ثابتی هستند و همچنین فرعی که از آن اصل تغذیه می‌شود. دفاع مقدس به عنوان یکی از مهم‌ترین وقایع ارزشی تشیع که در عرصه‌ی انقلاب اسلامی به وقوع پیوسته نیز از این قانون پیروی می‌کند. باید ارزش‌های دوران دفاع مقدس که نشأت گرفته از قرآن و عترت است با نظام و به صورت شجره مطرح شود، نه به طور پراکنده و بدون چارچوب. در تدوین تاریخ شفاهی دفاع مقدس نیز ایجاد این نظام شجره و توجه به آن می‌تواند مانع پراکندگی موضوعی و ارزشی شود و در مجموع باعث شود تا تصویر صحیح و زیبایی از این رخداد عظیم، ایجاد و ارائه شود.

در این مقاله قصد داریم تا ضمن توضیح بیشتر در خصوص نظام شجره‌ای مطروحه در قرآن کریم، بر آسیب‌شناسی و لزوم تدوین این نظام در عرصه‌ی تاریخ شفاهی ارزش‌های ایثار و شهادت تأکید کنیم. ما باید بتوانیم در خلال فرایند تاریخ شفاهی، تصویری زیبا و در کمال حسن از مفهوم ایثار و شهادت به جامعه عرضه کنیم، یعنی درختی زیبا در دشت مفاهیم ارزشی قرآن و عترت که دارای ریشه، تنه، شاخه، برگ و میوه است.

کلیدواژه‌ها: تاریخ شفاهی، شجره‌ی موضوعی، کلمه‌ی طیبه، جهاد، ایثار و شهادت

مقدمه

نهاد انقلابی جهاد سازندگی به فرمان امام خمینی(ره) در خردادماه ۱۳۵۸ برای رفع محرومیت از روستاهای کشور، به‌ویژه در مناطق محروم، تأسیس شد. هنوز محرومان از حضور جهادگران چندان بهره نبرده بودند که جنگ تحمیلی آغاز شد و دغدغه‌ی اسکان مهاجران جنگی، پشتیبانی از رزمندگان و حتی بازسازی مناطق جنگی اضافه بر رفع محرومیت‌های قبلی جزء استراتژی جهادگران قرار گرفت. جهادگران با حضور در جبهه‌های دفاع مقدس مسئولیت مهندسی رزمی جنگ را نیز برعهده گرفتند و با تقدیم ۳۲۵۸ شهید، به وسیله‌ی امام امت به لقب «سنگ‌سازان بی‌سنگر» مفتخر شدند.

جهادگران از ابتدای شروع دفاع مقدس پا به پای مسئولیت‌های خطیر پشتیبانی و مهندسی رزمی به تدوین تاریخ و ارزش‌های آن دوران همت گماردند و محصول آن آرشیو غنی اسنادی و مصاحبه‌های ناب از آن دوران و پس از آن است. از مصادیق بارز این کار فرهنگی می‌توان مجموعه‌ی هجرت و روایت فتح را نام برد که از بطن این نهاد مقدس برآمده است. همچنین می‌توان از برادران نعمتی‌جم^۲ به عنوان اولین مصاحبه‌گران شهید در این وزارتخانه نام برد که در حین پروژه‌ی مصاحبه‌گری در دوران دفاع مقدس به درجه‌ی رفیع شهادت نائل شدند.

^۱ - کارشناس ارشد، کارشناس اداره حفظ آثار و دفتر امور ایثارگران وزارت جهاد کشاورزی

^۲ - برادران مصطفی و منوچهر نعمتی‌جم در تاریخ ۱۳۶۰/۱/۲ در منطقه‌ی رقابیه در حالی که با تجهیزات کامل به سمت منطقه‌ی جنگی برای انجام مصاحبه می‌رفتند مورد اصابت گلوله قرار گرفتند.

در سال‌های پس از جنگ نیز فعالیت‌های زیادی برای حفظ ارزش‌های ایثار و شهادت و تدوین زندگی‌نامه‌ی شهدای جهاد براساس روش تاریخ شفاهی و مصاحبه صورت گرفته است. یکی از بزرگ‌ترین کارهای تاریخ شفاهی پشتیبانی و مهندسی جنگ جهاد، درباره‌ی ۲۸۰ شهید دفتر مرکزی و شهدای بیش از بیست استان کشور انجام گرفته که در بیست جلد منتشر شده است. از مهم‌ترین ویژگی این کار ایجاد زمینه‌ی اطلاعاتی مناسب درباره‌ی شهدای جنگ جهاد است که می‌تواند اساس بسیاری از پژوهش‌ها و کارهای ادبی و فرهنگی قرار گیرد؛ اما این کار عظیم و قابل تحسین دستخوش آسیب‌هایی قرار گرفته است که در ذیل به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

وجود سؤال‌های مشترک و مصاحبه‌کننده‌ی مشترک

پس از تصویب پروژه، کارگروه تدوین زندگی‌نامه‌ی شهدا، سؤال‌هایی را برای مصاحبه با خانواده، بستگان و هم‌زمان شهید مطرح کردند. این سؤال‌ها که شامل سه بخش اصلی از دوره‌های زندگی شهید می‌شود در ۷۷ مورد تفصیل شده است که عبارت است از:

- از تولد تا قبل از دوره‌ی راهنمایی (۱۲ سالگی)
- دوران راهنمایی و دبیرستان (۱۲ تا ۱۸ سالگی)
- دوران فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی (از ۱۹ سالگی تا شهادت)

نهاد مردمی انقلابی جهاد سازندگی متشکل از گروه وسیعی از افرادی بود که با عنوان «فرهنگ قرآنی جهاد» دور هم جمع شده بودند، از کارگر و کارمند گرفته تا دانشجو و مهندس و پزشک. از طرف دیگر، مصاحبه‌شوندگان مورد خطاب این پروژه نیز بسیار متفاوت بودند که در این پروژه باید بیشتر مورد توجه قرار می‌گرفت. بنابراین، می‌توان در یک نگاه کلی اولین آسیب این پروژه را معطوف به طرح یکسان سؤال‌ها برای تمام شهدا و مصاحبه‌شوندگان دانست. در این پروژه از مصاحبه‌گرهای خبره و باتجربه و آشنا با موضوعات جهاد انتخاب شده است، ولی به نظر می‌رسد که تعداد و کارکرد مصاحبه‌گرها با توجه به قشر مخاطب و تنوع موضوعات مصاحبه متناسب نبوده است.

نبود شجره‌ی موضوعی برای ارزش‌های ایثار و شهادت

خداوند متعال در قرآن کریم تمام موضوعات را کلمه می‌خواند که قابل شمارش نیست، این کلمات در عالم به دو دسته‌ی طیبه و خبیثه تقسیم می‌شوند. در مثالی جالب در آیات ۲۴ تا ۲۶ سوره‌ی ابراهیم، خداوند کلمه‌ی طیبه را به درختی طیبه تشبیه می‌کند که اصل آن ثابت و فرعی در آسمان است و مثال شجره‌ی خبیثه را به درختی تشبیه می‌کند که از زمین می‌روید و هیچ قرار و ثباتی ندارد^۳. در این تشبیه لطیف قرآنی نکته‌های بسیاری می‌توان یافت که به فراخور این مقاله به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

^۳ - أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ (۲۴)

آیا ندیدی چگونه خداوند کلمه‌ی طیبه (و گفتار پاکیزه) را به درخت پاکیزه‌ای تشبیه کرده که ریشه‌ی آن (در زمین) ثابت و شاخه‌ی آن در آسمان است؟!

تَوْتِي أَكْلَهَا كُلِّ حِينٍ بِأَذْنِ رَبِّهَا وَ يُضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ (۲۵)

هر زمان میوه‌ی خود را به اذن پروردگارش می‌دهد و خداوند برای مردم مثال‌ها می‌زند، شاید متذکر شوند (و پند گیرند)!

وَ مَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ (۲۶)

(همچنین) کلمه‌ی خبیثه (و سخن آلوده) را به درخت ناپاکی تشبیه کرده که از روی زمین برکنده شده و قرار و ثباتی ندارد.

شجره اصل و فرع دارد: در یک درخت که در کمال حسن و زیبایی است شما اجزای کوچک، یعنی برگ‌ها و بعد شاخه‌ها و تنه و ریشه را در نظم بسیار خاص می‌بینید که به تعبیر قرآن، اصل و فرع دارند. اصل این درخت مثبت ثابت دارد و این چنین درختی را هیچ تندبادی نمی‌تواند از ریشه برکند. شاخه‌های فرعی به وسیله‌ی شاخه‌های اصلی تر و تنه و ریشه تغذیه می‌شود. اگر به دلیلی نقصی در این نظام ایجاد شود و شاخه یا برگی به وسیله‌ی آوندهای درخت تغذیه نشود، به راحتی از این نظام جدا می‌شود و از بین می‌رود، آن‌گونه که باز به تعبیر قرآن انگار اصلاً چیزی نبوده است. همچنین شجره‌ی منفی یا خبیثه که موضوع بحث ما نیست نظام بی‌ثباتی دارد که آن هم به صورت شجره به هم مرتبط است با این تفاوت که اصل آن ریشه در بالاها ندارد و از کف زمین می‌روید و هیچ ثباتی در آن نیست.

حال با این نگرش صحیح قرآنی، می‌توان به کل عالم به دید دو نظام شجره‌ی طیبه و خبیثه نگاه کرد. تمام موضوعات مثبت در عالم، همانند شجره دارای نظامی خاص هستند که علاوه بر ترکیب در کمال حسنی که دارند، می‌توانند اثربخشی مثبتی در عالم ابراز کنند.

امام امت (ره) نیز در موقعیت‌های مختلف، بسیج، ارتش و سپاه را کلمه‌ی طیبه و شجره‌ی طیبه نامیدند و بر این موضوع نیز تأکید خاصی دارند. در دیدگاه امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری موضوعات انقلاب و دفاع مقدس به صورت یک شجره دارای نظامی واحد است نه به صورت پراکنده و جزیره‌وار.

بنابراین، باید این‌گونه گفت که دفاع مقدس به عنوان یکی از صحنه‌های مهم ارزشی عالم که باعث رشد پاک‌طینتان شد، بخشی از شجره‌ی طیبه‌ی عالم است که باید از این منظر نگاه شود و اصل و فرع آن به این شیوه بررسی و مطرح شود. در تدوین تاریخ شفاهی ایثار و شهادت پشتیبانی و مهندسی جنگ جهاد نیز ایجاد این نظام شجره و توجه به آن مانع پراکندگی موضوعی و ارزشی می‌شود و در مجموع باعث می‌شود تا تصویر صحیح و زیبایی از این رخداد عظیم ایجاد و عرضه گردد، چیزی که در بررسی خروجی کار تاریخ شفاهی ایثار و شهادت جهاد کمتر به چشم می‌خورد، اگر براساس شجره‌ی موضوعی، سؤال‌های مناسب برای این پروژه‌ی تاریخ شفاهی طرح می‌شد و با انتخاب مناسب مصاحبه‌کننده و مصاحبه‌شونده و همچنین زمان و موقعیت مناسب مصاحبه، می‌شد شجره‌ای را ترسیم کرد که نشان‌دهنده‌ی فرهنگ جهادی ایثار و شهادت باشد.

نگاه ارزشی و موضوعی به تاریخ به جای نگاه تاریخی به موضوعات ارزشی

مایکل فریش^۴ در تعریف تاریخ شفاهی بیان می‌کند: تاریخ شفاهی برگردان لحظات حساس و مهم به زندگی است و به ما در تصور دورنمایی تاریخ گذشته کمک می‌کند (حسن‌آبادی، ۱۳۸۵). همچنین در تعریفی دیگر، تاریخ شفاهی یک نوع مردم‌شناسی متقابل نیز نامیده می‌شود که به پیدایش نظری و تئوری از آگاهی‌های فرهنگی جامعه منجر می‌شود. بنابراین، تاریخ شفاهی زمینه‌ای مناسب برای برگردان لحظات حساس و مهم زندگی شهدا و ایثارگران دفاع مقدس محسوب می‌شود.

از طرفی، وسعت میدانی ارزش‌های ایثار و شهادت موضوعی تاریخی نیست که بخواهیم آن را به صورت شفاهی بیان کنیم، بلکه بیان موضوعات ارزشی فردی و اجتماعی مبتنی بر دین اسلام است که در بستر تاریخ به وقوع پیوسته و باید به شیوه‌ی تاریخ شفاهی یا بیان شفاهی مفاهیم بیان شود، زیرا تاریخ شفاهی به لحاظ ایجاد زمینه‌ای دوسویه از طرف مصاحبه‌شونده و مصاحبه‌گر، این امکان را ایجاد می‌کند که برخی ناگفته‌های ارزشی بیان شود.

⁴ - Michael Frisch

حال نکته‌ی قابل توجه اینجاست که بیان موضوعات ارزشی ایثار و شهادت باید تحت چه نظامی باشد، زیرا نبودن یک نظام ثابت و قوی در طرح موضوعات ایثار و شهادت باعث می‌شود که چهره‌ی صحیحی از این مفاهیم و ارزش‌های تحقق‌یافته در قالب تاریخ، ارائه نشود.

همچنین نگاه تاریخی به ارزش‌های عمیقی، چون ایثار، جهاد و شهادت باعث خشک و بی‌روح مطرح شدن این مفاهیم در قالب تاریخ می‌شود؛ برای مثال، اگر ما بدون طرح نظام ارزشی صحیح از اعتقادات و ارزش‌های شهدا بخواهیم یک مجموعه‌ی تاریخ شفاهی از چند شهید داشته باشیم به پاسخ‌های کلیشه‌ای از سوی مصاحبه‌شوندگان می‌رسیم که خشک و بی‌روح و غیرمنطقی به نظر می‌رسند.

در تاریخ شفاهی ایثار و شهادت جهاد، پس از انجام مصاحبه با خانواده و آشنایان شهید به مطالبی بسیار ابتدایی و تاریخی از شهید اشاره شده است که پس از تکرار این مصاحبه‌ها مطالبی بسیار یکنواخت درباره‌ی ارزش‌های ایثار و شهادت به دست آمده است؛ مثلاً در همه‌ی موارد شهید فردی بسیار خوب و خوش‌اخلاق است که در خانه و مدرسه و اجتماع الگو بوده است، در خانواده‌ای مذهبی رشد یافته و با شوق به جبهه رفته و پس از ایثارگری‌های فراوان به درجه‌ی شهادت نائل آمده است.

این مجموعه اطلاعات که از چگونگی تاریخ شفاهی تدوین زندگی‌نامه‌های شهدای جهاد به دست آمده، نمی‌تواند بیان‌گر عظمت ارزش‌های انسانی و اخلاقی شهیدایی باشد که در عرصه‌ی انقلاب و دفاع مقدس، مفاهیم اسلامی و شیعی را احیا کرده‌اند.

برای اینکه بدانیم چه انسان‌هایی با چه مشخصاتی برگ زرین تاریخ هشت سال دفاع مقدس را رقم زدند، باید بتوانیم به لایه‌های بالایی ارزشی آن دوران پی ببریم و در خلال پرسش و پاسخ شفاهی، آن ارزش‌ها را به تصویر بکشیم. این قابلیت در تاریخ شفاهی ایثار و شهادت وجود دارد و پرواضح است که در خلال یک مصاحبه‌ی گرم با خانواده و هم‌زمان شهید می‌توان به این ارزش‌ها رسید و آنها را مطرح کرد.

ضرورت تدوین شجره‌ی موضوعی تاریخ شفاهی ایثار و شهادت

در مرحله‌ی بعد باید بتوان این ارزش‌های به دست آمده را تحت یک نظام ارزشی مدون کرد و به جامعه ارائه نمود، به طوری که در یک نگاه کلی تصویری صحیح و در کمال حسن از مجموع ارزش‌های دفاع مقدس ارائه شود. استفاده از نظام شجره‌ای مد نظر قرآن به ما امکان می‌دهد که بتوانیم ارزش‌های دفاع مقدس را به صورت درخت‌واره مطرح کنیم که شامل اصل و فرع است.

اگر این درخت‌واره با توجه به اصول و فروع آن درست مطرح شود، از کاریکاتوری مطرح شدن ارزش‌ها جلوگیری خواهد شد. قطعاً ارزش‌های دفاع مقدس نشأت‌گرفته از ارزش‌های شیعی و قرآنی است که ما وظیفه داریم آن را به عنوان الگوی ارزشی به جوامع ارائه دهیم. بهترین روش آن است که به جای مطرح کردن پراکنده و جزئی، آن را به صورت درختی استوار در بوستان ارزش‌های فطری و اخلاقی انسانی مطرح کنیم. نظامی که در آن اعتقادات، اخلاقیات، روحیات و اعمال در ارتباط با هم و به اندازه‌ی نظر اسلام وجود دارد.

تدوین نظام ارزشی موضوعات ایثار و شهادت می‌تواند به تدوین دایره‌المعارف ارزشی دفاع مقدس منجر شود؛ اما این دایره‌المعارف بر خلاف دایره‌المعارف‌های موجود مداخلش برحسب درخت‌واره‌ی ارزشی منظم شده است؛ مثلاً اگر ما برای نظام ارزشی ایثار و شهادت چهار شاخه‌ی اصلی: اعتقادات، روحیات، اخلاقیات و اعمال را لحاظ کنیم، ذیل هر موضوع می‌توان به شاخه و

برگ‌های آن پرداخت و هر ارزش را در حد خود و به اندازه‌ی لازم توضیح داد، نه کمتر و نه بیشتر.

منابع

- قرآن کریم

- حسن‌آبادی، ابوالفضل (۱۳۸۵). **تاریخ شفاهی در ایران**، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، چاپ اول.

- **مجموعه کتاب‌های رهیافتگان** (زندگی‌نامه‌ی شهدای وزارت جهاد کشاورزی) (۱۳۸۸). تدوین دفتر امور ایثارگران وزارت جهاد کشاورزی، مؤسسه قلم روز فرهنگ.

- **مصاحبه در تاریخ شفاهی** (مجموعه مقالات چهارمین نشست تخصصی و کارگاه آموزشی تاریخ شفاهی) (۱۳۸۷). به اهتمام دفتر ادبیات انقلاب حوزه هنری، تهران: سوره مهر.

- *Frisch Michael, "Quality in History programs", In a Shared Authority.*